

Galamb Sándor: Kemény Zsigmond történeti és politikai eszméi*

Kemény Zsigmond alakjával szemben — életrajzi adatainak minden hiányossága mellett is — a magyar tudományosság egy bizonyos szempontból aránylag könnyű helyzetben van. Kemény eszmevilágában, bármilyen szövevényes, differenciált és nagy területekre terjeszkedő is, élesen körülhatárolva, szinte szemetszűrő aláhúzotttsággal emelkedik ki az a centrum, amelyből a szálak egyéniségének peripherikus részei felé széjjelfutnak. Ez a centrum a történelem értékéről alkotott felfogása. Nincsen a magyar irodalomnak és közéletnek még egy kimagasló alakja, akinek egész gondolatépülete annyira a histórián nyugodnék, aki annyira a történelmen edzette volna szellemi erejét, mint Kemény. Regényköltői, essayírói és politikai működését a tudományos feldolgozás, szükségből, kényelemszeretetből, vagy pedantériából elkülönítheti egymástól, de minden egyes területen éreztetnie kell azt az erős kapcsolatot, amely egyesébe foglalja őket: Kemény történetfelfogását.

Épen ezért most, amikor a száz évvel ezelőtt született nagy erdélyi magyarnak történeti és politikai eszméit szándékozom bemutatni, előre jelezniem kell, hogy e téren majdnem épen annyira fogom regényeit is forrásul használni, mint tudományos értekezéseit, röpiratait, vagy vezércikkeit. Különbözik is ő a regényt nem tartotta tiszta költői műfajnak, szerinte ott áll valahol a határon művészet és tudomány között. Másfelől pedig históriai felfogása — hiányában a politikai adott helyzetek megkötöző erejének — néha szabadabban nyilatkozik meg regényeiben, mint röpirataiban, vagy egyéb munkáiban.

A másik, amit itt a magyar radikalizmus egyetlen tudományos szervében, a *Társadalomtudományi Társaságban* előre kell bocsátani, az a körülmény, hogy Kemény mai szempontjaiknak helyéről tekintve, egy-két területen inkább konzervatívnak mondható, mint radikálisnak. De a magyar radikalizmus mindenesetre megengedheti magának azt a luxust, amit a konzervatív tábor már nem engedhet meg magának, hogy t. i. a múlt századi politikai és tudományos küzdelmeket a maguk igazi mivoltukban mutassa be, tudva azt, hogy hirdetett eszméinek bizonyítására nem kell elődöket keresnie, nem kell családja után kutatnia. Valóban

* Szerző előadta a *Társadalomtudományi Társaság*-nak f. évi május hó 12. ülésén.

multságosak voltak a hivatalos és egyéb konzervatív köröknek az ideai saisonban Eötvös és Kemény emlékezetére tartott ünnepségei, amelyeken a két ünnepelt államférfi emlékéből óvatosan kerülni iparkodtak az esetleges radikálisabb tendenciákat. Ennek a tudományos szentivánéji színjátéknak különösségeiben a nevetni szerető Magyarországnak a következő években ismételen lesz alkalma gyönyörködni, amikor is reformkorszakunk többi nagyjain is gyalúforgácsokká fog szelidíttetni az orosz-lánsörény. Mi azonban Keményről szólván, épen Kemény egyik mondásának jegyében foghatunk jelentőségének igazi megértéséhez: „Ki a történeiszet emlékeiből pártfegyvert akar kovácsolni; ki a kegyeletet a múlt iránt, pillanatig érdekekért áldozza fel és az igazságot, mint a barbár nép a vesztaszüzet, előbb rabnővé teszi, hogy aztán mint törvényes sajátját, joggal szep-lősihessen meg: — az oly író számítsen cimboráinak dicséretére és azon megvesztegethetlen esküdtszéknek, mely az értelmek közvéleményét fejezi ki, kárhoytatására.”*

Keményt a történelem nagy jelentőségéről alkotott felfogása felülemeli a magyar közélet látóhatárán, a 19. század főeszmeáramlatainak magasságába. Kemény történetfelfogása onnan fakad, ahonnan a múlt századi európai gondolkodásé. Abból a nagy históriai élményből, amelyet gyűjtőnévvel így nevezhetünk: a nagy francia forradalom. Amely megtanította az emberiséget arra, hogy a 18. század pusztá racionalizmusa, filozófiai szelleme és a történeti folytonosság elszakítása nem elégségesek ahhoz, hogy a tőlük lenézett, ostobáknak tartott erőket le is tudják győzni s helyükbe egy kiokoskodott, a vizsgáló értelem világos és precíz működésével megkonstruált társadalmi szervezetet emeljenek. Azt a felfogást értem, mely a természettudományok és a matematika exaktségát akarta a történelem vezetésében is úrrá tenni és halottnak hirdette mindazokat az erőket, amelyek a tiszta ész vizsgáló tekintete előtt meg nem állhatnak. Ennek a racionalisztikus és egyedül a természettudományokra támaszkodó gondolkodásnak helyébe lép a 19. században, egyre erősbödő lendülettel, a történeti gondolkodás. Hatalmas lökést a német idealisztikus filozófiától kapott, amelynek problémái legnagyobbbrész a történeti életből fakadnak. Ez az irány erősödik meg a század nagy hisztorikusainak működésében és ez az irány kapja meg theoretikus megalapozását az utolsó évtizedek nagy történelem-ismeretelméleti vitáiban, amelyeknek fegyverzaja a nyugati nemzetek egyéb tudományos küzdelmeiben vezető szerepet játszik, — csak épen a magyar kultúra csarnokainak álmodó csöndjét nem zavarta meg.

Ennek a nagy történetértékelési folyamatnak egyik jelensége Kemény gondolkozása is. Egyik regényében nagy kiéle-zettséggel válik el egymástól ez a két szembefeszülő gondo-

* *Forradalom után*. Pest, 1850. 101. l.

latvilág. *Ködképek a kedély láthatárán* c. művében két alakba sűrítve testesíti meg ez irányokat. Az egyik a nagybirtokát reformálni kívánó Jenő Eduárd gróf, a másik az öreg ezermester francia, Villemont Randon. Jenő Eduárd gróf a 18. század könnyörtelen következetességével és ész-kultuszának erejével addig újít, amíg kezdeményezései össze nem romlanak, ő maga pedig sivár fásultságba, cinikus közönybe nem süllyed. Szemben vele az öreg francia hajlékony, mindent megértő és megbocsátó alakja. Kemény a maga történeti felfogására igen jellemző finomsággal ezt az Erdélyben játszó eseményt hozzákapcsolja éppen a francia forradalom tanulságához, amely kiinduló pontja volt az új világnézetnek. Villemont Randon részt vett a francia felvilágosítók összefövetelein, ismerte Rousseaut, végigharcolta a forradalmat. Az ő kiábrándultsága egy egész nemzedék csalódása, az ő szárnyszerűt reményeiből egy egész század új eszmeáramlata táplálkozik. — Kemény még egy alakban rajzolja ilyen éles színekkel a 18. század minden egyéb érdeket eltíró józanságát és száraz racionalizmusát. A *Férj és nő* c. regényének Norbertjét értem, az első Norbertet, ezt a kicsit groteszk és örökösen nevető vándortudós voltaireiánust, aki egy kíméletlen élcével összezúzza Kolostory bárónak egész életkedvét és minden reményét.

Ugyanezt a históriai okoskodást látjuk Keménynek politikai elvei között is. Mint fiatal erdélyi újságíró, cikket ír az *Erdélyi Híradó*-ba. *A codificatio és históriai iskola* címen,* amelyben a maga nehézkes modorában ezeket mondja: „A merészebb nedvalkatúak, a gyúlékonyabb képzőtehetséggel bírók hinni s hirdetni kezdek, hogy a népek egy ötletre az avult formákat magukról lerázták, hogy tegnap kigondolt és ma megérősített alaptörvény érc-korlátot vont a múlt és jelen közé, a tömeg feledte hagyományait és mégse válik halottá, mint az egyén visszaemlékezés nélkül. Könnyű . . . a hont boldogítani, így szótték tovább következtetéseiket. Oda csak tudomány kell, mely az emberi lélek tulajdonait s a polgári társaság kellekeit bonckés alá vegye, a már létező viszonyokból azokat, melyek nyers anyagul felhasználhatók, különválassa, s ily előkészületek után alkosson egy minden célnak megfelelő törvénykönyvet. Ezentúl a többi természetes és önként értetik. Ki lesz hirdetve, hogy a régi hagyomány és írott szabály megszűntek létezni. A végrehajtó hatalom az új tíz-, akarom mondani millió parancs mindenik igéjét gyorsan és félre nem értve teljesezésbe fogja venni, következőleg a személy és vagyon tökéletesen biztosítottik, az emberi erő- és munkásságnak határtalan tér nyílik, az intézkedések minden erezte a közboldogság óceánjához vezet és rövid időn a föld az éggel csodéltatik be. A népboldogítás ezen módszere nevezetetik codificationak.” Ezzel szemben áll a históriai iskola, mely szerint egy törvény-

* *Erdélyi Híradó* 1842. évf. 1—3. sz.

szerezésben a nép öntudatában rejlő kötelességekről való fogalmak, a végrehajtás lehetősége, a látszínre felmerülő érdekekből kifejtett szükség épen akkora szerepet játszanak, mint a pusztá tudományos úton szerzett igazságok. Ez az idézet egy pillanatra azt a hitet kelthetné, hogy Kemény a fontolva haladás palástjába akarta rejteni konzervatív tendenciáit, pedig ugyanebben a cikkében mondja ki, hogy nincsen sürgősebb teendője a nemzetnek, mint a jog- és birtoktalan tömeg jövődjéről gondoskodni. Kemény jól tudta, hogy a történelmi gondolat nagyon előnyösen kizsákmányolható a retrográd irányok számára. Érezte, hogy a történelmi erők tiszteletéből könnyen kovácsolhat fegyvert magának a reakció, azonban az ilyen visszafelé csavart magyarázat ellen — ha szükség volt rá — ő maga tiltakozott a legerélyesebben. Mikor 1860-ban a magyar konzervatívok az új országgyűlés megnyitása előtt a 48-as törvények megnyirbálását a régi legitimitás nevében szándékoztak keresztülvinni, Kemény így felel nekik: „A történelmi múltnak nem az a feladata, hogy hivatkozás történelmük rá az élet élő és követelő érdekeivel szemben.”*

Kemény a maga történetfelfogását egy meglepően modern gondolattal szövi össze. Analógiát lát az emberi továbbfejlődés lehetősége és a képzőművészetek anyagszerűségi elve között.** Mindazt, amit történelmi adottságnak, fennálló állapotoknak, külső és belső viszonyoknak, faji sajátosságoknak tartunk, akként fogja fel, mint például a szobrászművészet a márvány vagy bronz anyagát, melynek megmunkálásában a művésznek számolnia kell azokkal a lehetőségekkel és határokkal, melyek az anyag természetéből következnek. Amint nem lehet egy művészi gondolatot az anyag tulajdonságainak ismerete nélkül széppé valószínűsíteni, épen úgy nem lehet egy pusztán racionális követelményt sem realizálni a történelmi adottságok figyelembevétel nélkül. Ezért becsüli olyan nagyra Széchenyit, mint aki legjobban tisztában volt a történelmi anyagszerűség követelményeivel.

Teljesen kiforrott és következetes történetfilozófiát azonban hiába keresünk Keményben. De azért körülbelül meg lehet állapítani lelkének azokat a rezzenéseit, amelyek történetfelfogásának síkjára projekciót vetettek. Az egyén-e a döntő a műveltségi és politikai folyamatokban vagy pedig inperszonális erők, ez a kérdés gyakran foglalkoztatja Keményt. Széchenyiről írott esszéjében hosszasan polemizál Kossuthal, aki a nagy embert óramutatónak tartja, mely nem teremti az időt, hanem csak tudtúl adja.*** Más helyen meg épen azt igyekszik bizonyítani, hogy Széchenyi fellépése és működése mennyire meg volt határozva az őt megelőző viszonyokban s az új követe-

* *Pesti Napló*. 1860. okt. 30.

** *Még egy szó a forradalom után*. 1851. 48.—50. 1.

*** *Gróf Széchenyi István*. Történelmi és irodalmi tanulmányok. (Gyulai-féle kiadás.) I. k. 215.—217. 1.

lések csak új alakot, a változások csak új formát nyertek benne, „a változások szükségét nem ő teremtette s a változások tényezőit többnyire nálánál és az egyének befolyásánál magasabb erők állították elő.”* Macaulay történeti módszeréről írva élesen tiltakozik az ellen, hogy a nagy államférfit csak az események árjába dobott szalmaszálnak tekintsük s azt vitatja, hogy a történelemben óriási szerepe van a véletlennek.** Másutt meg Montesquieunek épen azon felfogását teszi magáévá, mely szerint nem véletlen határoz a társadalom fejlődése fölött, hanem bizonyos erkölcsi és általános okok, melyeknek a véletlen alá van rendelve.***

Ez egymásnak ellenmondó nyilatkozatokkal szemben meg kell állapítani, hogy Kemény egész sorselgondolása s a végzet mindenható erejére alapított hite, inkább kedvez a személy fölött álló erők, mint az egyéni hatások elismerésének. Minden regénye és novellája, a végzet lesújtó, összetipró hatalmának rajza. És Kemény történeti fejtegetései is csakugyan ott érik el legnagyobb magasságukat, ahol nem az egyénektől teszi függővé a történelem irányát.

Az inperszonális erőkre alapított történetfelfogásnak két fajtája van: egyik a történelmi materializmus, másik az ideológ történetírás. Bármilyen poláris ellentétnek látszódjék is ez a kettő, ebben az egy pontban megegyeznek. Mindkettő az egyéntől független erőkből szövi meg a történet képét, — az egyik olyan tényezőkben és szükségletekben látja a történelmi tettek rugóit, melyek minden emberrel közösek, a másik olyan célok felé futóknak tekinti a művelődés útjait, melyek absztrakciók, melyek senkinek sem külön tulajdonai, de épen ezért mindenki egyformán lehet részese.

Keményben mindakét fajtára igen érdekes példákat találunk. A Báthori Zsigmond korabeli székely elégedetlenségről írva, megállapítja, hogy a vallási sérelmeken kívül nevezetes okuk volt az elégedetlenségre a törvénytelenül megváltozott földviszonyokban. Egy mai materialista történetíró sem adhatná elő több alapossággal és megértéssel a székely szabad birtokjog összeomlását s a hűbéri viszonyoknak közójük való lassú belopakodását.” † Máskor a magyar szabadságharc okait és lefolyását tárgyalván kifejti, hogy a magyar nép az 1848-iki törvényekből egyedül a föld felszabadítását értette. Az országgyűlésnek az osztrák kormánnyal való szembefordulása, a legalitás kérdése, a közjogi formák egyáltalában nem érdekelték. A nép régi felfogása volt az, hogy „az urak nyomják a népet, a kormány (a bécsi kormány!) oltalmazza.” Mikor az 1848-iki

* *Még egy szó a forradalom után.* 39. 1.

** *Macaulay „Anglia története” című munkájáról.* Történelmi és irodalmi tanulmányok. III. k. 73. 1.

*** *Kortelkedés és ellenszerei.* 1843. I. 3—7. 1.

† *Gyulai Pál.* II. rész. 2.

törvények tartóssága iránt kétségek ébredtek, régi gyanúja az urakkal szemben újra felébredt. „Ha tehát—ügymond Kemény — szeptemberben egy neutrális erőre bízatik a rend helyreállítása, a tömeg mihelyt tudja, hogy az úrbéri engedmények vissza nem vonatnak, az aristocriatiát Kossuthal együtt odahagyta volna; akár törvényes, akár törvénytelen terrénnumon álljon az országgyűlés . . . És bizodalmatlansága a nemesség iránt csak az által enyészett el, hogy amely erő az 1848-iki törvények megsemmisítésért a magyar faj által lakott földre eljött, az nem katonaság, hanem szintén népfaj . . . A horvátok oly földre jöttek, melyhez a nép fogalma szerint semmi közök nem lehetett. Mert kiki úr a maga házánál.”*

Egyik legszertelenebb regényalakjának, Gergely diáknak szájába egész materialista-pesszimista történetfilozófiát ad. Meg akarom előzni maga ellenvetést, mely joggal tiltakozik ellene, hogy a regény, vagy drámaíró egy-egy alakjának nézeteiben magának az írónak véleményét lássuk. De Keménynyel szemben kissé másként áll a dolog. Ő legdémonibb alakjait is saját magából faragta, lelkének egy-egy felszínre nem vetődött sötét vonásából, halk rezdüléséből alkotva élő, cselekvő, gondolkozó embert. Az ő alakjaiban, a megfigyelésen kívül mindig van valami erősen átélt, valami a maga lelkéből kimetszett. Ennek a külön Gergely diáknak történetfilozófiájába erősen a 19. század pesszimizmusát és materializmusát vitte bele Kemény. A féktelen energiájú, démoni hajlamú diák szerint „mi a világtörténelem? A gazdagok gögje és zsarnoksága, a szegények irigysége és bosszúja: szóval küzdés a hatalomért . . . Mert a hatalom gazdagsághoz vezet, vagy tulajdonkép a gazdagságnak végcélja hatalom. Az úr a még nagyobb urat helyéből kilökní törekszik. E működést hívják udvari cselnek, . . . családok emelkedésének, . . . hivatalvágnak, . . . az aristocriatia állami befolyásának, . . . a nyilvános élet élénkségének sat. De . . . épen ezáltal a többség nyomorral küzd, azaz minden hatalomból ki van vetkeztetve. . . Ez támaszt a koldus-népben irigységet és gyűlöletet, s foly életre és halálra a szegények harca a dúsak ellen . . . Honnan tudjuk, hogy az idő telik, s hogy számos évek hajjai rohantak el? Mert körülünk halomban hever az összetört csont, . . . mert a befolyásért patakokban omlott a vér, míg a dúsak osztálya egymást buktatá és a koldus-nép gazdag kény uraival küzdött. Szóval, mert van történelmünk . . . Genserich, Odoacer, Theodorich, a celta-germán fajok vezérei! nem voltatok-e ti az emberiség köz-államában azok, mik egy országéban a Gracchusok és Dózsák? A népvándorlás szegények harca a dúsak ellen, csakhogy itt a koldus és gazdag szerepét nemzetek játszódják. Az elhízott római és a sovány theuton, a jóllakott és éhes népek azon kérdésen vitatkoztak, melyről örök szócsere foly két szomszéd —

* *Forradalom után.* 193.—196. l.

a palota és kunyhó közt. Tehát ezerszer magasztalt polgárosodásunk ékköve egy Kain-tett tömegtől tömegek ellen végrehajtván! . . .”^{*} Valóban ezt a filozófiát a negyvenes évek naiv táblabíró-magyarja előtt csak egy fékevesztett elméjű diákkal lehetett elmondani.

Az inperszonális hatások másik ellentéte, az eszmék ereje nem kisebb szerepet játszik Kemény történetfelfogásában. Szerinte ifj. Wesselényi Miklós azért nem hagyott mélyebb nyomot a nemzet történetében, mert nem képviselt eszmét. Összehasonlítja O'Connellel, kihez mint szónokot hozzá lehet mérni, de nem mint történelmi jelenséget, épen azért, mert amaz birtokában volt egy nagy eszmének, míg Wesselényi nem.^{**} S a történelmi eseményektől kikényszerített olyanféle alakulásban is lát valamelyes eszmét, mint aminő volt a magyar birodalom három részre bomlása a török hódítás korában. Ez a szétdarabolt ország egyes részei által, olyan különböző hivatást töltött be, aminőt együtt nem teljesíthetett volna. A török hódoltság folyvást izgatta a nemzetet a törökgyűlöletre, a magyar királyság a nyugati eszmékkal tartott fenn szorosabb összeköttetést, Erdély pedig a nemzetiség és a magyar alkotmányos élet főntartója volt.^{***} A 48/49-iki szabadságharc leverése után az újjászervezendő Habsburg-monarchia célját is valamiféle eszmében keresi. Az osztrák birodalom feladata (beleérti Magyarországot is), hogy Keletnek művelődését kezébe vegye és vezesse. Az európai nagyhatalmak közül erre a feladatra egyedül Ausztria van hivatva. †

Kemény történetfelfogásában a nagyobb hangsúly tehát a személytelen erők küzdelmére esik, legyenek azok akár gazdaságiak, akár pedig történelmi absztrakciók. Történetfelfogásának ebből a jelleméből táplálkozik végzetelgondolása. Pesszimizmusa is abból az eszmetalajból fakad, melynek éltető eleme a végzet összezúzó, nyűgöző hatalma. A személyfölötti erők kezétől szőtt hálóban vergődik és küzd az egyén. Ideig-óráig szabadnak, cselekvényesnek érezi magát, de azután szűkül a háló, szorul a tér s a szabadságról alkotott kép álommá foszlik.

De ez a végzet-elgondolás csak regényeiben nyilatkozik tisztán. A politikus és essay-író Kemény nem tudta a napi eseményeket, melyeknek maga is részese volt, olyan történeti perspektívából tekinteni, mint regényeinek cselekményét. Innen van, hogy Kemény történetfelfogásába zavaró elemek is vegyülnek. Sem az egymással ellentétes eszméket nem tudja egy magasabb filozófiai szintézisben egyesíteni, sem pedig vala-

^{*} *Gyulai Pál*. IV. rész. 4.

^{**} *A két Wesselényi Miklós*. Történelmi és irodalmi tanulmányok. II. k. 73-74. 1. és 81-82. 1.

^{***} *Zord idő*. II. rész XI. Frangepán Orbán beszéde.

† *Még egy szó a forradalom után*. 128. 1. és 131. 1.

melyik irányt is teljes következetességgel egyedüli érvényes-
ségre juttatni.

Hézagos volna Kemény történetfelfogásának ismertetése, ha irodalom-elméletét figyelmen kívül hagyónk. Ő az egyetlen nemcsak reform-korszakunk essay-írói között, de egész irodalom-történetírásunkban, akinek a műfajok keletkezési és virágzási feltételeiről világos felfogása volt. Ő az egyetlen, aki nemcsak az egyes írói egyéniségek és irodalmi alkotások, hanem az egyes műfajok felismerése mögött is szociális rugókat keres. Különösen a maga működési területének, a regényírásnak elméletével foglalkozott nagy kedvvel. Fel akarja ásní azt a szociális alapot, amelyből a regénynek gyökerei fakadnak. Miért indult a regény olyan hirtelen virágzásnak? mért legmodernebb műfaj a regény? mik a sajátosságai a regény formájának a drámai formával szemben? Ezek azok a főkérdések, melyek Keményt foglalkoztatják.

A regényt azért tartja a legmodernebb műfajnak, mert kifejezési lehetőségei a legjobban megfelelnek a modern léleknek. A legutolsó századok ledöntötték a múlt igazságokban való hitet, de olyan igazságot nem tudtak termelni, mely nagy közösségeket elemi erővel ragadott volna meg s az életnek olyan határozott, biztos, kétséget nem tűrő kereteket adott volna, mint a megbuktatott világnézet. Korunk az experimentálás kora. Ilyen korban az emberekben a vitatkozás, a kételkedés, a dialektika szelleme fejlődik ki. Az abszolút igazságokba vetett hit megrendül, csak szempont kérdésévé válik minden. „Mindent vizsgálni s kiismerni, elfeledni önmagunkat, hogy az általánost és jellemzőt egyaránt tudjuk érteni; érzéseinkkel idegen érzésekbe, gondolatainkkal idegen gondolatokba olvadni; a legszemenszedettebb helyzetek páthoszat és komikai oldalát finom tapintattal felfogni; minden élményünk közé képzelődésünkkel besimulni; mindennemű viszonyok nyelvét folyékonyan beszélni, tárgyilagosságra törekedni, alanyiségunknak, sőt néha jellemünknek gyengítésével is”,* ezek azok a tulajdonságok, melyeket a modern művelődés kifejlesztett. A dráma a maga szűk időbeli határai között, precíz konstrukciójának kereteiben nem adhat megfelelő kifejezést ennek a dialektikus, mindent magyarázni és mentül több oldalról megvilágítani törekvő új felfogásnak.

Azonkívül a modern érzésvilágnak megfelelőbb kifejezési forma a regény azért is, mert megtúr passzív jellemeket. A modern élet szűken méri a tettekben megnyilatkozó, cselekvényes karaktereket. Amennyit az emberi természet nyert intelligenciában, annyit veszített acélosságából, töretlen erejéből.

* *Eszmék a regény és dráma körül.* Történelmi és irodalmi tanulmányok. II. kötet 207. 1. L. még *Élet és irodalom és Színművészetünk ügyében* c. tanulmányait.

Ennek következménye az is, hogy a mai embert ritkán töri össze egyetlen nagy élmény, inkább apró események egymásutánja és összessége szűri meg. A drámai megformálás kénytelen egy-egy csattanóba sűríteni össze talán évek eseményeinek hatását, a regényforma közelebb juthat a modern élet epikusán szétszórt ható erőihez.

Kemény műforma-elméletéhez viszonyítva a magyar irodalomtörténetírás, ami szempontjait illeti, szomorú süllyedést mutat. A nagy regényíró előtt abszurdumként hangoztak volna a mi előttünk oly igen ismerős frázisok, amelyek ahelyett, hogy például múlt századi eposzi virágzásunkat szociális okokból megérteni iparkodnának, kijelentik, hogy az eposz nem halott műfaj, halott műfaj nincs is, jó eposzt kell írni, majd újra virágozni fog. Hogy a formákat, a költői műfajokat is társadalmi feltételek hozzák létre, azt már Kemény jól tudta, csak irodalomtudósaink nem tudják.* Valóban a modern magyar irodalomtörténetírás — ha volna ilyen! — nem tehetne jobbat, minthogy továbbfejlessze Kemény műfajelméletét.

* * *

Kemény politikai eszméi lényegükben történeti eszméinek következményei. Politikai célkitűzéseiben mindig a fennálló viszonyokból, a történeti jogokból és legitim erőkből indul ki. E nélkül a történeti megalapozás nélkül semmi téren nem érzi magát biztosnak. Természetes, hogy akinek gondolkodásában a történeti folytonosság ekkora szerepet játszik, az több kérdésben könnyen konzervatív sajátságokat fog felmutatni. Néhol azonban — mint például a nemzetiségi kérdésben — a legmodernebbeknél is modernebb.

Politikai szerepléséről általánosságban annyit lehet megjegyezni, hogy a népszerűséget talán kelletnél is jobban kerülte. Az elvakult sovinizta tendenciákkal a legnagyobb bátorsággal szegezte szembe egyetemesebb nézőpontjait, európaibb gondolkodását. Ő, akinek felfogásában a nemzeti sajátságok akkora szerepet játszottak, mint a plasztikai művészetben az anyag tulajdonsága, nem habozik magát ezt a nemzeti jelleget sem kellő értékére leszállítani, ahol úgy látja, hogy túlzó sovinizmusból a haladás akadályává lett. Egy helyütt így szól: „Én az összehasonlító jogtannak mindig nagy barátja voltam. Ha bölceink nemzeti géniuszunkról szóltak, mert a korigényt fékezni akarták, mint a mágus egyik szellem erejét mindig a másik által korlátolja, — ha intézményeink eredetiségéről és sajátságai felől hosszú értekezéseket hallék: örökké kérdeztem, hol a magyar géniusz nyoma műveinken s bár azok sajátságosak, hol e sajátságokban az eredetiség? Eleitől fogva kölcsönző nemzet voltunk törvényeinket illetőleg. S ha alkotmányunk sok algéniuszait, mellyek miatt már alig lehet mozogni, kissé szem-

* Ebből a megítélésből kiviszem Lukács György könyvét. (*A modern dráma fejlődésének története*).

ügyre vennők, kiszülne, hogy nem egyebek, mint idegen nemzetektől kölcsönzött ó-institutiók tulajdonságai, melly institutiók eredetiének csak azért látszanak, mert róluk az európai polgárosodás, mint régi halottairól, már elfeledkezett.”*

Politikai eszméit négy sarkpont körül lehet csoportosítani. Első az Ausztriával való kapcsolatunk és ehhez fűzve külpolitikai helyzetünk, a második a varmegyei önkormányzat, a harmadik a demokratikus fejlődés, a negyedik a nemzetiségi kérdés. Ez a négy eszme uralkodik Kemény politikai gondolkodásában.

Ausztriával való kapcsolatunkat a történeti erőktől kényszerített célszerű alakulásnak tartja. Minden elszakadási törekvés ellen a leghevesebb támadást intézi. Innen nagy ellenszenve Kossuth 1848/49-iki szereplésével szemben.** Szerinte a Habsburg-monarchia fennmaradása európai szükségesség. Ezt a gondolatot az ötvenes években Eötvös és Kemény fejtették ki a legmélyebb teoretikus megalapozással. Azt a szoros kapcsolatot is ők ketten vették észre, amely a német egyesülési törekvésekkel fűzte össze a magyar kérdést. Érdekes azonban, hogy mindketten helyes kiindulópontjukból mennyire képtelen következtetésre jutnak, üzentünk a Habsburg-monarchiának két irányban van szerepe: nyugat és kelet felé. Egyformán kell hatnia mindakét irányban. Teljesen nyugati vagy teljesen keleti hatalom nem lehet. Nem szabad tehát az egész Habsburg-birodalomnak a német *Bund*-ba belépnie. Ausztria a német egységes birodalomnak legyen részévé, de csak német és cseh tartományai-val, a fejlettebb magyar államisággal pedig iparkodjék keletre hatni. Eötvös kicsit határozottabban fogalmazza meg a kibontakozás e módját, de Kemény gondolatmenetéből is kivehető, hogy ezen a kétféle való hovatartozáson ő sem akadt fönn.*** A mai történeti perspektívából tekintve szinte elképzelhetetlen összevisszaság támadt volna a tanácsolt megoldásból.

Kemény szerint ebben a rendezettebb európai államegyensúlyban, ebben az újjászervezett Habsburg-monarchiában a legsúlyosabb szerep a magyarságra vár. Ennek a fajnak kötelessége a nyugati kultúrának kelet felé utat vágni és két nagy faj összeütközését felfogni és őket egymástól távortartani: a németséget és a graeco-szlavizmust. Jól jegyezzük meg, hogy Kemény finom disztinkcióval sohasem beszél csak szláváságról.

* *Eszmetöredékek a korteskedés és ellenszerei körül*. II. Cikksorozat a *Pesti Hírlap* 1847. májusi számaiban. — V. ö. *Gyulai Pál* c. regényében mondja a székelyekről, hogy „nyelv, föld és közös uralkodók által egy mindig utánzásra hajló és kevés eredetiséggel dicsekvő nemzettel (voltak) csatolttatva össze . . . (II. rész. 2.)

** *Emlékirat 1849-ből*. Irodalmi és történelmi tanulmányok. I. kötet.

*** Eötvös: *Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands*. Leipzig, 1860. — Kemény: *Még egy szó a forradalom után*. 77. — 109. 1.

jól látja, hogy szláv fajt a szláv fajtól élesen elkülönít a keleti és nyugati kereszténység ellentéte. Kemény felfogása szerint a nyugati kereszténység összetartó erejét felolvasztotta a filozófia napvilága, a keleti hité épségben maradt. Náluk a hit olyan meleg, mint az első keresztény századokban és így még ma is a társadalom vezető ereje lehet.*

A magyar fajnak tehát, mint amely egyikhez sem tartozik, bizonyos szétválasztó szerepet juttat. Egyik legutóbbi hírlapi cikkében Ignotus a Habsburg-monarchia feladatát a puffer szerepéhez hasonlította**, Kemény meg az európai diplomáciát az újonc boltosinashoz küldi iskolába, aki tudja, hogy két merev tárgy közé valami gyöngébb médiumot kell helyezni, hogy ne érintkezzenek***. Ezért tartja súlyos hibának Lengyelország felosztását is, mint amely hasonló módon szolgálhatta volna a közvetítő és elválasztó feladatot. †

A magyar fajnak ez az elválasztó szerepe azonban csak addig a határig terjedhet, hogy nagyobb erejével mégis a germán művelődéshez csatlakozzék, mintegy ezt kell védenie a keleti eszmeáramlatokkal szemben. És itten Kemény hivatkozik azokra a korszakokra, amikor a magyarság a múltban is — kenyértörésre kerülvén a sor — a nyugati műveltséghez csatlakozott. Szent Istvántól III. Bélán át a törökök kiűzéséig követi történetünk folyamát. De mintha e példák mellől egy másik példa-típus szándékosan kimaradt volna, a *Még egy szó a forradalom után* című röpiratból. Mert hiszen Kemény történeti eszméi között ott fényeskedik a 16. és 17. századi Erdély hivatásáról alkotott felfogása. Erdély szerinte azért lehetett naggyá, mert kisiklott a német császárság befolyása alól, azért válhatott az akkori új eszmék irányában az európai államok között „szélső baloldallá”, mert a padisah palástjába fogózkodott. †† Az akkori magyarságnak épen ez a kétfelé való támaszkodás adta meg létezési feltételét.††† Ide-amoda lengésével mintegy ellensúlyozója volt a két rivális hatalom egymásfölé kerekedésének. Ha tehát Kemény történelmi példákra hivatkozva megmutatta e küzdelmek politikai eredőjét: a nyugathoz való szorosabb tartozást, meg kellett volna mutatnia — épen a maga történelmi meggyőződéséből következően tovább—időnként felmerült szükségét annak is, hogy a magyarság keleti erőforrásra támaszkodjék. És nagyon valószínű, hogy Kemény ezt a történelmi következtetést a germán és graeco-szláv közbeékeltségi helyzetre vonatkozólag a jelen számára le is vonta, de megtartotta a maga házi használatára. Végre is ez a

* *Még egy szó a forradalom után.* 101. 1.

** *Világ.* 1914. ápr. 26.

*** *Még egy szó.* 123. 1.

†U. o. 124. 1.

†† *Erdély közléte.* II. fejelet. Történelmi és irodalmi tanulmányok. II. kötet.

††† A *Zord idő* idézett helye.

röpirat 1851-ben jelent meg s az osztrák abszolút kormány számára *captatio benevolentiae*-nek volt szánva.

Belső politikai problémái között egy ideig a leghevesebben a megyei rendszer kérdése foglalkoztatja Keményt. Nem csatlakozott sem a megyei rendszer imádóihoz, sem pedig a centralista párthoz. A megyék bizonyos fokú önkormányzatát közjogi helyzetünk miatt fentartandónak véli, de kinövéseit lenyesni, a minden haladásnak ellenszegülő, a kormánytól könnyen megvesztegethető, szájas, nem-adózó kisnemességnek, a korteskedésnek, a „bunkócratiá”-nak megfékezését az országgyűlés első kötelességül jelöli ki. Erről szól első röpirata a *Korteskedés és ellenszerei* és erről szól a *Pesti Hírlap* 1847-iki évfolyamába írt egyik cikksorozata. Ez a közvetítő álláspont okozta, hogy Keményt egyik 1848 előtti ellenzéki párt sem számította teljesen a tagjai közé. Maga mondja, hogy „régibb irataimból inkább municipalistának; az újabbakból inkább centralistának látszotam.”* Ez a kérdés azonban az 1848-iki törvények után s a kiegyezési tárgyalások alkalmával alig foglalkoztatta többé Keményt.

A megyék ügyénél bennünket jobban érdekel Kemény politikai főeszméi közül a harmadik: mi volt felfogása a demokratikus eszmékkel szemben. Általában el lehet mondani, hogy ezen a téren elmegy addig a határig, ameddig a reformkorszak vezető politikusai elmentek. Kívánja a rendiségből való kibontakozást és átmenetet a népképviselőre, de rázkódtatások nélkül és úgy hogy — ezt több helyen hangsúlyozza — az arisztokrácia túlsúlya, vezető szerepe még jó ideig megőriztessék.** Mindamelllett a haladás egyik főkövetelményének tartja egy erős polgárság megalakulását. Ezt a rendet tekinti a jövőndő Magyarország főtámasztékának. „Magyarország egy erős polgári rend alakulásában hiszi idővel fellelhetni hatalmának oszlop-sorát.”*** A megyei választásokon befolyásos szerepet kíván juttatni a nem-nemes származású lateiner, az akkoriban úgynevezett honoratior elemnek.

Ami a választójogosultság kiterjesztését illeti, ebben a kérdésben Kemény az 1848-iki átalakulás előtti időszakban eléggé konzervatív. Az általános szavazati jog elvével meg lehetőséven bőven foglalkozik a *Korteskedés és ellenszerei* című röpiratában. Végzetesnek tartja, mert félti — hogy egy modern politikai jelszóval éljek — az intelligencia vezérszerepét. Tegyük azonban sürgősen hozzá, hogy Kemény Zsigmond valóban őszintén, minden mellékgondolat nélkül ettől remegett. Az ő választójogi tervezete a honoratior elemre valóban ki akarja

* *Forradalom után.* 91. 1.

** *Korteskedés és ellenszerei.* I. füzet, 12.1.

*** Azon korlátló törvénynek, mely a városi polgárnak csak titkári hivatalig juthatást enged meg, eltörléséről. *Erdélyi Híradó.* 1842. 5. sz.

terjeszteni a választójogosultságot, de — és ez itten a fontos! — a műveletlen, a durva parasztságba lesülyedt nemes embert megfosztaná tőle.* Az ő cenzusos rendszere valóban egyedül az akkori intelligencia kezébe juttatta volna ezt a honpolgári jogot. Kemény, a kiváltságos rend tagja, az alkotmány sáncaiba emelte volna a kirekesztett polgárságot, de a jogtalanságba dobta volna a maga kiváltságos rendje osztályos társainak egy részét. A műveletlenségnek rejtett túlsúlya, az intelligencia vezetőszerének leple alatt, nem szerepel a naiv Kemény politikai szándékai között.

Különben is a mai demokratikus követelményekhez nem lehet mérni a negyvenes évek törekvéseit. Nem pusztán azon banális ok miatt, hogy más korok más szükségleteket teremtenek, de mert a negyvenes évek ellenzéke a politikai jogegyenlőséget hirdette ugyan, de komoly kivételre bizonyos hosszabb időn belül maga sem gondolt. Követelte, hogy az örök váltság életbe lépése és az ősiség eltörlése által a földbirtok egyenlővé legyen, kívánta a szabadföldet és a közadózást, de a politikai jogegyenlőség alkalmazását pártalkudozások tárgyának tartotta fenn. Az ellenzék még 1848 elején is hirdette ugyan a népképviselőket, de belenyugodott volna, ha annyit ér el, hogy a rendi alkotmánynak a városok koordinációjával s a városi elemnek mint negyedik rendnek a törvényhozásban való kiterjesztettebb részvétele által, új támasztékot ad. A népelemnek csak a megyékben adott volna bejáratot, de ennek megvalósításáról nem voltak határozott véleményei. S a városok országgyűlési szavazatainak számát is csak 16-ra akarta felemelni.** Érdekes, hogy a városi szavazatokról az 1847/48-iki országgyűlés megnyitása előtt hogyan vélekedett még a centralista Szalay László is. Sajnálja, hogy ezen a téren az 1843/44-iki országgyűlés nem ért el semmit. Kell, hogy az új országgyűlés eredményesebb legyen e téren s hogy hosszú időre megoldja e kérdést. Nem szabad azonban a városoknak sem túlfeszíteni a követeléseket és mint a múlt országgyűlésen negyven szavazatot kívánniuk, „miről higgadt ember előtt már szó sem lehet”***

A rendiségből a népképviselőre való átalakulás tehát hirtelen jött, előkészületek nélkül. Egyedül a februári forradalom hatásának eredménye volt.” †

A hatvanas évek alkotmányos küzdelmeiben azonban ugyanaz a Kemény, aki azelőtt a politikai jogok mérsékelt kiterjesztését hirdette, a legnagyobb energiával szállt síkra az 1848-iki törvények liberális alkotásai mellett. Az 1861-iki ország-

* *Korteszédés és ellenszerei*. II. füzet. 13—15. 1.

** *Forradalom után*. 56—57. 1.

*** *Pesti Hírlap*. 1847. szept. 7.

† *Forradalom után és Documentált felelet Kemény Zsigmondnak, Forradalom után című munkájára*. Egy megbukott diplomatától. Pest. 1850.

gyűlés előtt összegyűlt esztergomi tanácskozást inti, hogy eszébe ne jusson az 1848-iki demokratikus törvényt visszafejleszteni. (*Pesti Napló.*) Mikor pedig Zsedényi Eduárd a 48-iki választójogi kiterjesztés alapján megejtendő új választások ellen nyilatkozik, Kemény támadja és cáfolja.* Pedig, hogy ő a 48-as választójogi reformot meglehetősen széles körűnek tartotta, mutatja egy másik cikke, melyben a bécsi *Botschafter*-rel polemizálva kijelenti, hogy „mi 1848-ban a *sufragium universale*-hoz közelítő cenzust állapítánk meg s aszerint történtek eddigi választásaink s történni fognak a mostaniak.”**

Legmodernebb azonban Kemény a nemzetiségi kérdésben. Ezen a téren addig a határig, ameddig ő ment el, nem jutott el magyar politikus. Keménynek ez a liberális felfogása szintén nem nélkülözi a történelmi megalapozást. Szerinte a nagy francia forradalom beledobta az emberiség politikai törekvései közé az alkotmányosság és az egyéni szabadság követelményét. A nemzetiségeknek mint faji közösségeknek szabadságáról ez az eszmeáramlat még nem tud. Az 1789-iki eszmék csak az arisztokráciát állították a néppel szembe, az elnyomott nemzetiségek doktrínáját azonban még nem hirdették. A 19. századi mozgalmak az egyéni szabadság követelménye mellé a nemzeti egyéniség szabad fejleszthetését csatolták.*** A nemzetiségi kérdés a 19. században akkora feszítő erővé vált, mint a 16. és 17. századokban a hitújítás ügye. Ez igény ismerete és kielégítése nélkül nincs nyugalom és nincs biztonság.”†

A magyar alkotmány 1860-ban várható restitúciója előtt visszatekint a két megelőző alkotmány-restitúcióra: az 1681.- és 1791-iekre. A régiék és az új között nagy különbség van. Amazoknak csak egy eszmére kellett ügyelniük: a legalitásra. Mikor ezt elérték, küzdőik nyugodtan pihenhettek babérjaikon. Az új restitúciónak a legalitáson kívül a más ajkú nemzetiségek jogos igényeire is tekintettel kell lennie.††

Epen ezért az oktatásügyre vonatkozólag teljesen magáévá teszi Schmerling államminiszter nézeteit.††† 1861-ben pedig azt hirdeti, hogy a megnyitandó országgyűlés hivatalos nyelve ugyan egyedül a magyar lehet, de meg kell engedni minden nemzetiségi képviselőnek, hogy a saját anyanyelvén mondhassa el véleményét.*

* *Pesti Napló.* 1860. november végén több cikkben.

** U. o. 1865. jul. 2. Az 1848-iki választójogi reform különben is sokkal demokratikusabb volt, mint az 1874-iki. L. dr. Várady Zsigmond: *Adalékok a választójog reformjához.* Budapest. 1911.

*** *Pesti Napló.* 1860. dec. 5. és 1861. jan. 1.

† U. o. 1860. dec. 30.

†† U. o. 1861. dec. 5.

††† U. o. 1861. Jan. 1.

* U. o. 1861. jan. 1. E cikket ugyanilyen elveket hirdető cikksorozat előzte meg Lukács Móric tollából *Nemzetiségek és nyelvek kérdése* címen a *Pesti*

A nemzetiségi elnyomást és az államnyelvnek a nemzeti ségekre való erőszakolását valósággal immoralitásnak tartja. „A nemes tűz, mely Kazinczy mellét hevítette, miért oltatnék ki a Kollárból? s miért ne gyulladna föl, terjesztve az irdalmat és oltalmazva a nyelv érdekeit, akár a románok, akár a szerbek hivatásos dalnokainál, vagy ernyedetlen nyelv művelőinél?”* De nemcsak immoralis, hanem teljesen hiábavaló és ellenkező eredményekre vezet minden erőszakosság. Leggyönyörűbb e kérdésben 1860. november 7-én írt cikke, mellyel szemben nem tudom megállani, hogy bő szemelvényt ne idézzek belőle:

„Tizenegy évig ernyedetlenül folytattaték a kultúra téhen himlőjének belénk oltása, hogy a műveletlenség járványától védve legyünk, mint a Lajtán túl lakók. S mi lón a végeredmény? Az, hogy a tudományokban tett előhaladásainkat — törekvéseik daczára — kizárólag magunknak köszönjük. Ellenben nemzetiségünk erősítésére, a magyar nyelv terjesztésére és különösen az elnémetesítés gátlására konok és szűkeblű eljárásukkal oly hatalmasan működtek, hogy a dotatiót úgy megérdemelnék, mint a magyar Akadémia, mint a Kisfaludy társaság, mint legnevesebb írónk árvái, ha erkölcsi botrány nem volna valakit azért jutalmazni, hogy szándéka ellenére használt. És ha ez így van, vajjon mit tegyünk mi most, midőn nemzetiségünk törvényes jogaiba vissza van helyezve s a magyar korona annyi vérrel és annyi kötésekkel szerzett birtokait igényelni s remélljük érvényesíteni fogja? Képzelnék-e mi is, hogy kizárólag nyelvünkben rejlik a kulturái anyag, a műveletlenség ragálya elleni óvszer, melyet hazánk más nyelvű lakosaiba csupa keresztény szeretetből még hatósági assistentia mellett is beoltani kell? Kövessük-e azokat, kik nemzetök elhíresztelt alaposágánál fogva magukat irányunkban a szellemi himlő oltás megannyi doktor Jaennereinek vélték, s azt terjesztették nálunk legjobban, melyet nyavalyának hittek, s miből kigyógyítani túlbuzgón akartak, — saját nyelvünket és nemzeti önértzetünket. Ha ők nem lettek volna azok, amik valának: akkor a forradalom után lefolyt évek sokkal veszélyesebb nyomokat hagynak hátra. S ha mi most az övékhez hasonló politikát követünk, a valószínűség minden számításai szerint, hasonló sikert aratunk.”

Ennyiben próbáltam Kemény Zsigmond történeti és politikai főeszméit bemutatni. Láttuk, hogy miként fakad minden egyes gondolata történelmi talajból, anélkül, hogy reakcionáriussá válnék. Kemény a históriát nem akarta kizsákmányolni

Napló 1860. decemberi számaiban. Kemény közleményéből azonban valószínű, hogy Lukács Móric cikkei vagy Keménynyel való előzetes megbeszélés alapján, vagy határozottan az ő sugalmazására írtak.

* *Még egy szó a forradalom után.* 190. 1.

a haladás elve ellen, nem akart a legitimitás gondolatából fegyvert kovácsolni a fejlődés visszatartóztatására. Nagyon jól tudta, hogy ha bizonyos nemzeti, faji és egyéb viszonyokbeli adottságok történelmi erők, akkor éppen annyira azok: a fejlődés vágya, a meglévő sajátságok minél tökéletesebb erő kifejtésének tendenciája, a potentialiter való, de talán még szunnyadó törekvések kifelé feszülései is. A múltban gyökerezve, de mindig a jövő felé ható tekintettel haladt előre Kemény. Feszült lélekkel kémlelte a felszínre még nem bukkant, de már vajúdó eszméket és igényeket, hogy születésükben segítségükre legyen, figyelte a még ritmusba nem verődött, de már hangokba törő új rezdüléseket, hogy összhangot adjon nekik. Ahhoz, hogy valamit történelmi követelménynek tartson, nem várja meg, amíg zavaros küzdelemben explodál, finom, megérező lelkének elég a suttogás is. Legelső politikai cikkében mondja: „Sohasem hirdet és teremte az idő új viszonyokat, nem mennydörögve mint a villám, nem rombolva mint földingás, de súgva mint a szellő s fejtve mint a tavasz ihlete?”